

Földrajzi köznevek a természeti környezetre utaló településnevekben

KOVÁCS Éva

Debreceni Egyetem
kovacs.eva@arts.unideb.hu

1. A magyar településnév-rendszer egyik fontos névtípusának, a természeti környezetre utaló településnevek szemantikai kategóriáit vizsgálva korábban a víznevek (2021), a domborzati nevek (2024), valamint a növénynevek (2023) településnevekben betöltött jelentős szerepét tanulmányoztam. A Maticsák Sándort köszöntő írásomban a természeti környezetre utaló, földrajzi köznévi lexémákból alakult településneveket vonom vizsgálat alá. Átfogó képet igyekszem adni arról, hogy ezek a lexémák milyen szerepet tölthettek be a településnév-típus létrejöttében, milyen formában vannak jelen a korai ómagyar kori településnevekben, valamint e névtípus egésze mikor és milyen arányban jelent meg a korai ómagyar kori forrásokban, s milyen elmozdulások történtek a gyakoriságukban az évszázadok során. Vizsgálom továbbá egyes lexémák gyakorisági megoszlását is.

A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusait tanulmányozva korábban megállapítottam (Kovács 2019: 174–175), hogy természeti környezetre utaló köznévi lexémák – köztük a földrajzi köznevek, a növénynevek, az állatnevek és egyéb természeti környezetre utaló közzók (pl. anyagnevek, színnevek stb.) – jelentős arányban vesznek részt településnevek alkotásában: a természeti környezetre utaló településnevek bő egyharmada (34%-a) képzés útján keletkezett, 16%-uk természeti környezetre utaló lexémákból formáns nélkül alakult, 8%-ukban pedig a természeti környezetre utaló közzó 'település' jelentésű földrajzi köznévhez, illetve településnévhez kapcsolódva alkotott kétrészes településnevet. Azt láthatjuk tehát, hogy a természeti környezetre utalás szerepe nagyobb részt (58%) közzói elemekhez kötődik, kisebb részben pedig (42%) tulajdonnévi értékű helynevekhez kapcsolható, és ezekben a metonimikus névadás játszotta a meghatározó sze-

repet. Jelentős arányuk miatt is érdemes tehát az általános földrajzi viszonyokra utaló lexémáknak a településnevek létrejöttében betöltött szerepét alaposan megvizsgálni.

Az általános földrajzi viszonyokat tükröztető településneveket, illetve ezek egyes típusait, így a földrajzi közneveket is csekély érdeklődés övezte a vizsgálatokban. A kutatók leginkább a földrajzi köznevek egyik leggyakoribb csoportjának, a formáns nélküli földrajzi közneveknek a helynévalkotó, elsősorban mikrotoponimákbeli szerepével foglalkoztak. A földrajzi köznév mindenféle formáns nélküli helynévvé alakulását a szakirodalom Hoffmann István nyomán (1993: 93) jelentéshasadásnak nevezi. A névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontú munkák (vö. Bárczi 1958: 145, 147, Kálmán 1989: 111, Hoffmann 1993: 92–98, Reszegi 2009, 2022: 176–186) főként az oklevelekben megjelenő formáns nélküli földrajzi köznevek nyelvhasználati státusának megítélésében igyekeztek fogódzókot adni. E lexémák tulajdonnévi vagy köznévi értékének eldöntésében pedig a földrajzi köznevek későbbi tulajdonnévi használata, valamint latin szöveggörnyezete lehet leginkább segítségünkre. Bába Barbara más megközelítésben is foglalkozott a formáns nélküli földrajzi köznevekkel: vizsgálta azok helynevekbeli megterheltségét, az egyes jelentésmezők reprezentáltságát, illetve a pusztai földrajzi köznévi helynevek gyakoriságának területi jellemzőit (2011).

2. Az általam vizsgált 2193 korai ómagyar kori adatból álló névállományban (a korpusz összeállításának jellemzőit lásd Kovács 2019: 163–164) a természeti környezetre utaló településnevek 14%-ában (319 névben) találunk földrajzi köznévi előzményt.¹ E településnevek szerkezeti felépítésének megoszlását ábrázolja az alábbi diagram (1. ábra).

E településnevek strukturális felépítését tekintve azt láthatjuk tehát, hogy a nevek többsége (44%-a) formáns nélkül alakult földrajzi köznévből (pl. *Erdő*, *Sár* stb.). A helynévképzővel való névalkotás szintén jelentős, de az előző kategóriához képest valamivel ritkébbnek mondható: e településnevek aránya 34%-ot tesz ki (pl. *Érd*, *Halmos* stb.). Szembetűnő viszont a kétrészes településneveknek viszonylag jelentős száma (pl. *Sárvár*, *Mezőkesző* stb.): 22%-os arányuk ugyanis messze meghaladja a korban megtalálható termé-

¹ E névállományba nem kerültek be azok a településnevek, amelyek földrajzi köznévből alakult természeti nevekből jöttek létre, amennyiben erre a közvetettségre utalást találunk a forrásokban, illetve mikronévi adatokkal igazolhatjuk a természeti név meglétét. Ezeket korábban a víznévi, a domborzati névi eredetű településnevek kapcsán tárgyaltam részletesebben (Kovács 2021, 2024).

szeti környezetre utaló kétrészes településnevek mindössze 10%-os arányát (vö. Kovács 2019: 164–165).

egyrészes formáns nélküli településnév	44%
egyrészes képzett nélküli településnév	34%
kétrészes településnév	22%

1. táblázat

A földrajzi köznévből alakult településnevek szerkezeti típusai
a korai ómagyar korban

Az általános megítélés szerint a műveltségi nevek (vagyis az ember által létrehozott helyek nevei, amelyeket a régiségben főként településnevek képviselnek) körében csak elvétve találkozunk jelentéshasadás útján keletkező nevekkel, ez a névalkotási mód leginkább a természeti nevekre jellemző (vö. Hoffmann 2005: 121, Reszegi 2009: 39). Az általam vizsgált névállományban viszont szép számmal megtaláljuk az így alakult településneveket. Ez azaz, a korábban már többször is hangsúlyozott körülménnyel állhat összefüggésben, miszerint a településnevek körében a természeti környezetre utaló nevek mutatják a legszorosabb kapcsolatot a természeti nevekkel, e települések ugyanis az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyekről kapták megnevezésüket (vö. Kovács 2019: 163).

A következőkben az egyes névszerkezeti típusokat tárgyalom részletesen.

2.1. Földrajzi köznévből formáns nélkül jelentéshasadással alakult településnevek a vizsgált elnevezések között 44%-os arányban tűnnek fel.

E településnevek nagy része vízrajzi köznévből alakult,² mint pl. a *Fertő*: 1265: *Ferteu*, v. (Cs. 3: 608, Sopron vm.), *Kút*: 1291: *Kut*, t. (Gy. 2: 170, erdélyi Fehér vm.); *Mocsár*: 1305: *Pallude*, 1388: *Mochar*, p., (KMHsz. 1: 190, Bars vm.), *Órém*: 1. 1248/1326: *Eurem*, v. (Gy. 3: 121, Heves vm.), 2. 1212/1212: *Eurim*, v. (Gy. 4: 703, Pilis vm.); *Sziget*: 1. 1324: *Zygeth*, p. (KMHsz. 1: 263, Abaúj vm.), 2. [1318 k.]: *Zigeth*, p. (KMHsz. 1: 263, Bodrog vm.), 3. 1325/1347: *Zyked*, v. (KMHsz. 1: 263, Borsod vm.), 4. 1303: *Zygeth*, t. (Németh 2008: 294, Szatmár vm.) stb. településnevek.³

² A vízzel kapcsolatos földrajzi köznévből alakult településnevek természetesen előke-rültek a vizek szerepéről írt tanulmányomban is (lásd Kovács 2021).

³ Egy-egy vizsgált településnév a magyar nyelvterületen többfelé is előfordul, példaként itt és a továbbiakban is csupán néhányat említek kiemelve, a teljesség igénye nélkül.

Nagyon gyakori, szinte valamennyi vármegyében megtalálhatók a *Sár*: 1. 1261/1271: *Saar*, p. (Gy. 3: 130, Heves vm.), 2. 1325/1347: *Saar* (Gy. 3: 130, Heves vm.), 3. [1237–40]: *Sar*, v. (Gy. 3: 450, Komárom vm.), 4. 1322: *Saar* (Gy. 4: 454, Nyitra vm.), 5. 1262: *Saar*, p. (Cs. 3: 628, Sopron vm.), 6. 1236: *Sar*, pr. (Cs. 2: 791, Vas vm.), 7. 1234–70: *Sar*, pr. (Cs. 3: 249–50, Veszprém vm.) és a *Szék* (vö. *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás; esőtlen nyara-kon kiszáradó tó; mocsár, mocsaras hely', TESz.): 1. 1332–5/PR.: *Zeek* ~ *Zek* (KMHsz. 1: 252, Baranya vm.), 2. 1327/1469: *Scek*, p. (KMHsz. 1: 252, Bihar vm.), 3. 1327/1589: *Zeek*, t. (KMHsz. 1: 252, Bihar vm.), 4. 1291/1315: *Zek* (Gy. 2: 87, Doboka vm.), 5. 1252/1758: *Zek*, t. (Gy. 2: 201, erdélyi Fehér vm.), 6. 1341: *Zeek* (Gy. 3: 521, Kraszna vm.), 7. 1332: *Zeek* (Cs. 3: 630, Sopron vm.) stb. településnevek.

Kiemelkedésekkel kapcsolatba hozható földrajzi köznévi eredetű településnevek szintén gyakran előfordulnak a korai ómagyar korban,⁴ mint pl. *Halom*: 1. +?1061/1272//1390: *Holm* (Gy. 2: 323, 424, Fejér vm.), 2. +1093[1325 k.]//1399: *Holm* (Gy. 2: 424, Fejér vm.), 3. 1323/324: *Holm* (Gy. 4: 520, Pest vm.); *Hegy*: 1. 1221/1550: *Hegy*, v. (KMHsz. 1: 126, Békés vm.), 2. [1350 k.]: *Hyg*, p. (KMHsz. 1: 126, Bereg vm.), 3. 1239: *Hegvi* (Borovszky, Pozsony, 69, Pozsony vm.); a sokfelé előforduló *Ság* (vö. *seg* ~ *ség* ~ *ság* 'halom, domb, erdős magaslat', Hefty 1911: 274, 306, Kálmán 1989: 145): 1. [1268–9]: *Saag*, v. (Gy. 2: 401, Fejér vm.), 2. 1216 Pp./1225k.: *Saag* v., (Gy. 2: 622, Győr vm.), 3. 1235/XV.: *Sag* (Gy. 3: 236, Hont vm.), 4. *1222/1550: *Sagu*, v. (Gy. 4: 290, Nógrád vm.), 5. 1263: *Saag*, p., t. (Gy. 4: 554, Pest vm.), 6. 1272: *Sag* (Cs. 2: 790, Vas vm.) stb.

A leginkább a határneveket alkotó erdőre, mezőre utaló, formáns nélküli földrajzi közneveket is szép számmal megtaláljuk a településnevekben, mint pl. *Erdő*: 1. 1221/1550: *Erdei* (KMHsz. 1: 92, Abaúj vm.), 2. 1243/1335/XVII.: *Erdő* (Gy. 2: 482, Gömör vm.), 3. 1215/1550: *Erdev* (Gy. 3: 90, Heves vm.), [1270–72]: *Erdeu*, v. (Gy. 4: 201, 203, Nagysziget), *Eresztvény*: 1298: *Ereztuen*, v. (Cs. 2: 308, Valkó vm.); *Kerek*: 1. 1214/1550: *Kerecu*, v. (KMHsz. 1: 150, Bihar vm.), 2. 1284: *Kerek* (KMHsz. 1: 150, Bihar vm.), 3. *1324: *Kerek* (Gy. 2: 168, erdélyi Fehér vm.), 4. 1349: *Kerek*, p. (Cs. 2: 45, Temes vm.); *Láz* (vö. 'erdei tisztás, irtás, hegyi legelő', FknT. 226): 1. 1289/1291: *Laaz*, v. (KMHsz. 1: 172, Baranya vm.), 2. 1255/1300 k.: *Laz*, p. (KMHsz. 1: 172, Bihar vm.), 3. 1320: *Laz* (Cs. 1: 302, Sáros vm.), 4. 1333:

⁴ A kiemelkedésekkel kapcsolatos földrajzi köznévből alakult településnevek természetesen szerepelnek a kiemelkedések neveinek szerepéről írt tanulmányomban is (lásd Kovács 2024).

Laaz (Cs. 2: 625, Somogy vm.), 5. 1337: *Laaz* (Cs. 1: 390, 394, Ung vm.); *Mező*: [1291–94]: *Mezew* (KMHSz. 1: 186, Bihar vm.); *Rét*: 1342/ 1343: *Reth* (Kenyhercz é.n., Szepes vm.) stb.

Bába Barbara a formáns nélküli földrajzi köznevek egyes jelentésmezőinek mikrotoponimákbeli reprezentáltságát vizsgálva szintén e három legnépesebb csoportot (ti. a vízrajzi, domborzati, illetve határneveket alkotó földrajzi köznevek csoportját) állapította meg (2011: 123–128).

Az itt vizsgált természeti környezetre utaló településnévi adatok alátámasztják azt a természeti nevekre tett általános megállapítást, miszerint a jelentéshasadás a speciálisabb fogalmi tartalmú helyjelölő szavak (pl. *ér*, *sár*, *szék* ~ *szik*; *halom*, *ség* ~ *ság*; *eresztvény* stb.) körében jellemzőbb, az általánosabb jelentésű pusztá földrajzi köznevek (pl. *víz*, *hegy* stb.) azonban ritkábban válnak helynevekké (vö. Hoffmann 1993: 96, Bába 2011: 129–130).

Ezzel összefüggésben fontos hangsúlyoznunk, hogy ezekre a településnevekre az átmenetiség jellemző. Egy *Ér* nevű település (vö. pl. *1214/1550: *Her*, pr., Bihar vm., KMHSz. 1: 92) esetében például csak további információk birtokában (pl. az oklevél szövege, a birtokleírás, a mikronévi adatok alapján) tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy vajon a településnév-adást a mocsaras környezet motiválta-e (ebben az esetben a településnév általános földrajzi viszonyra utal, és jelentéshasadással keletkezett), vagy pedig a település egy közelben lévő *Ér* nevű vízről kapta a nevét (s ekkor lokális viszony tükröződik benne, s metonimikus névadás eredménye). Ebben az esetben Bihar vármegyében éppen van adatunk a fent említett *Ér* település közelében fekvő *Ér* (1295: *Eer*, palus, Bihar vm., KMHSz. 1: 92) mocsárról, itt tehát nagy valószínűséggel inkább víznévi előzménnyel kell számolnunk.

2.2. A földrajzi köznévi eredetű elnevezések 34%-a alakult helynévképzővel.

A képzett településnevek legnagyobb része (38%-a) *-i* képzővel alakult, pl. *Árki*: 1. 1325: *Arky*, p. (KMHSz. 1: 36, Arad vm.), 2. 1289/1291: *Aruky*, v. (KMHSz. 1: 36, Baranya vm.), 3. +1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr. (Gy. 2: 346, Fejér vm.), 4. 1339: *Arky*, t. (Cs. 2: 240, Szerém vm.); *Berki*: 1. 1228: *Berky* (Gy. 4: 566, Pest vm.), 2. 1229: *Berky* (Cs. 2: 593, Somogy vm.); *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* ~ *Holmy* (Kocán 2017: 91, Ugocsa vm.), *Hegy*: 1220: *Hegi* ~ *Hegy* (Cs. 1: 349, Zemplén vm.); *Homoki*: 1274: *Humuky*, pr. (Cs. 3: 611, Sopron vm.); *Réti*: 1. 1332: *Rety*, p. ~ *Rethy*, p. (KMHSz. 1: 232, Borsod vm.), 2. [1330 u.]>412: *Rethy*, p. (Gy. 2: 401, Fejér vm.), 3. 1210: *Rethi*, t. (Gy. 2: 621, Győr vm.), 1318: *Rethy* (Kenyhercz é.n., Szepes vm.); *Sári*: 1. 1252: *Sari*, p. (KMHSz. 1: 237, Baranya vm.), 2. 1075/+1124/+1217: *Sari*

(KMHsz. 1: 237, Bars vm.), 3. [XIV. eleje]>1412: *Sary* (KMHsz. 1: 237, Bodrog vm.); *Szigeti*: 1. 1214/1550: *Seigueti* [f: *Scigueti*], v. (KMHsz. 1: 264, Bihar vm.), 2. 1214/1550: *Scigueti*, v. (KMHsz. 1: 264, Bihar vm.); *Szurdoki*: 1326: *Zurduky*, t. (Gy. 4: 128, Máramaros vm.); *Telki*: 1229: *Teluky* (Cs. 2: 650, Somogy vm.) stb. településnevek.

Az -s képző (33%) a második leggyakrabban használt képzőelem e településnevek megalkotásában. A földrajzi köznévhöz ez a képző kapcsolódik a következő településnevekben: *Árkos*: 1. 1330: *Arkus* (Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.), 1336/1338: *Arcus* (Németh 1997: 25, Szabolcs vm.); *Erdős*: 1243/1335: *Erdes*, p. (Gy. 2: 482, Gömör vm.); *Fövenyes*: 1332–7/Pp.: *Feuenyes ~ Feuenies* (Cs. 1: 731, Zaránd vm.); *Gyepes*: 1274: *Gyepus*, t. (Cs. 3: 57, Zala vm.); *Halmos*: 1. 1341: *Halmas* (Gy. 3: 507, Kraszna vm.), 2. 1343: *Helmus* (Borovszky, Pozsony, 69, Pozsony vm.), 3. 1337: *Halmos* (Cs. 2: 314, Valkó vm.); *Harasztos*: 1319/1320: *Harasztus*, v., p. (Gy. 3: 350, Kolozs vm.); *Mocsaras*: 1334: *Mocharus*, t. (Gy. 2: 517, Gömör vm.); *Sáros*: 1. 1266: *Sarus*, t. (KMHsz. 1: 238, Csongrád vm.), 2. 1275/410: *Sarus* (Gy. 2: 533, Gömör vm.), 3. 1322: *Sarus* (Gy. 3: 559, Küküllő vm.), 4. 1345: *Sarus* (Cs. 1: 287, Sáros vm.); *Tós*: +1194/[1230 k.]: *Thous*, pr. (KMHsz. 1: 280, Borsod vm.) stb. településnevekben.

A -d képző (25%) szintén gyakran vesz részt a földrajzi köznévi eredetű településnevek alkotásában, mint pl. *Beregd*: 1266: *Beregdu*, t. (KMHsz. 1: 53, Csongrád vm.); *Érd*: 1. + 1263/324/580: *Eerd*, p. (Gy. 3: 374, Kolozs vm.), 2. [1243]: *Erdu*, v. (Gy. 4: 570, Pest vm.); *Erdőd*: 1. 1221/1550: *Erdeud* (KMHsz. 1: 92, Abaúj vm.), 2. 1316: *Erdeud*, p. (Németh 1997: 71, Szabolcs vm.), 3. 1215/1550: *Herdeud* (Németh 2008: 78–79, Szatmár vm.), 4. 1264/1291: *Erdeud* (Németh 2008: 78–79, Szatmár vm.), 5. 1173–1196: *Erdeud* (Cs. 2: 282, Valkó vm.); *Fertőd*: 1234: *Ferteud*, v. (Cs. 3: 608, Sopron vm.); *Lázd*: 1214/1550: *Lazd*, v. (KMHsz. 1: 172, Bihar vm.); *Mocsárd*: 1264: *Machard*, t. (Gy. 4: 423, Nyitra vm.); *Sárd*: 1. 1238/1296–1301: *Sard* v. (Gy. 2: 183, erdélyi Fehér vm.), 2. 1346: *Saard* (Cs. 2: 639, Somogy vm.), 3. 1255: *Sard*, v. (Cs. 3: 100, Zala vm.) stb. településnevek.

Az -j képző nagyon ritkán, csupán egy-egy névben figyelhető meg: *Halmaj*: 1. 1234/1243: *Holmoy* (KMHsz. 1: 121, Abaúj vm.), 2. 1234/1243: *Holmoy*, t. (Gy. 3: 98, Heves vm.), 3. 1248/1402/1483: *Holmoy* (Gy. 3: 98, Heves vm.); ugyanígy szerepel a -gy (*Debregy*: 1255: *Debregy*, KMHsz. 1: 81, Abaúj vm.) és a -cs képző is (*Ercsi*: 1233: *Hercz* [Ercz], Gy. 2: 361, Fejér vm.). Néhány településnévben az -sd/-st képzőbokr fordul elő: *Árkosd*: 1299: *Arcusd* [Arkusd] (Németh 1997: 25, Szabolcs vm.); *Berkesd*: +1015/+1158//1403/PR.: *Berkust*, v. (KMHsz. 1: 54, Baranya vm.); *Sárosd*: 1342:

Sarusd (Gy. 2: 402, Fejér vm.); *Segesd*: 1. +1092/+1274//1399: *Segusd*, v. (KMHsz. 1: 240, Bodrog vm.), 2. +1092/ +1272//1399: *Segesd*, v. (Gy. 2: 437, Fejér vm.), 3. 1265: *Segusd* (Cs. 2: 581, Somogy vm.).

Jól láthatjuk, hogy ugyanahhoz az alapszóhoz többféle képző is kapcsolódhat, mint például a fent említett (*árok* >) *Árki*, *Árkos*, *Árkosd*, (*ér* >) *Ercs*, *Érd*, *Érdi*, *Éri*, (*halom* >) *Halmaj*, *Halmos*, *Halmi*, (*sár* >) *Sárd*, *Sári*, *Sáros* stb. településnevek esetében.

E településnevekre szintén kettős arculat, a fent említett átmenetiség jellemző, vagyis számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is helynevekké, természeti nevekké (víznevekké, hegynevekké stb.) alakulhattak, s ezek szolgáltattak aztán a településnevekhez alapul, immáron lokális viszonyt kifejezve.

2.3. A természeti környezetre utaló településnevek harmadik nagy szerkezeti típusát a kétrészes településnevek adják, amelyek a korai ómagyar korban még ritkán fordulnak elő: a teljes általam vizsgált névállományban mindössze a 10%-át teszik ki (Kovács 2019: 164–165). Az itt elemzett, földrajzi köznévvel kapcsolatos településnevek esetében viszont jóval nagyobb, 22%-os arányt figyelhetünk meg.

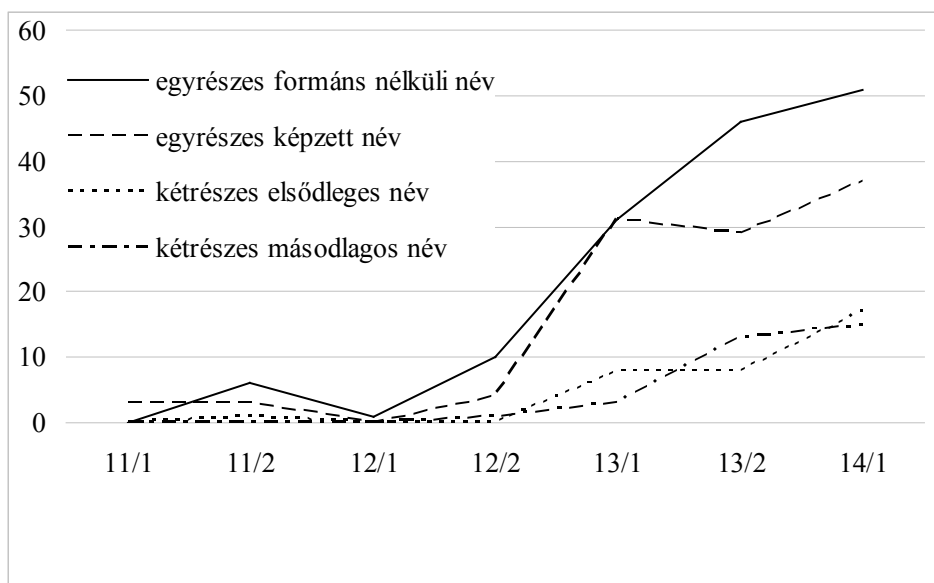
A kétrészes településnevek kicsivel több mint fele (52%) elsődleges településnévként jött létre, azaz második névrészüket ’település’ jelentésű földrajzi köznevet tartalmaz, az előtag pedig a település általános földrajzi jellemzőire (pl. vizes, erdős, dombos stb. jellegre) utal. E nevekben előtagként a földrajzi köznév döntő többségben alapalakban áll, de előfordul annak képzős származéka is: pl. *Ároktelek*: 1. 1347: *Aroktelek*, p. (KMHsz. 1: 37, Bihar vm.), 2. 1347: *Aroktelek* (Németh 1997: 25, Szabolcs vm.); *Erdőfalva*: 1272>1344: *Erdeufalua* (KMHsz. 1: 92, Abaúj vm.); *Hegyfalva*: 1337: *Hegfalva* ~ *Hygfalu* (Cs. 2: 754, Vas vm.); *Sármonostora*: 1. 1331/1331: *Sarmonustra* (Németh 2008: 258–259, Szatmár vm.), *Sárvár*: 1. [1285–1300]: *Sar var* (KMHsz. 1: 238, Abaúj vm.), 2. 1345: *Sarwar*, p. (Gy. 2: 86, Doboka vm.), 3. 1341: *Sarwar*, castr. (Cs. 2: 791, Vas vm.); *Szántótelek*: 1337: *Zantotelwk*, p. (Németh 1997: 172, Szabolcs vm.); *Széktelek*: 1228/1305/1361: *Sretteluk* [ɔ: *Scecteluk*] (Gy. 3: 454, Komárom vm.); *Tófalva*: 1272: *Rovfolu* [ɔ: *Tovfolu*], t. (Gy. 2: 410, Fejér vm.), *Tóhely*: [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Tovhel* (KMHsz. 1: 279, Bodrog vm.), *Tósok*: 1266: *Thovsoch*, v. (Cs. 3: 257, Veszprém vm.); *Völgyfalva*: 1323: *Weughfolu*, v. (Cs. 2: 363, Valkó vm.); valamint *Rétifalva*: 1289/1374: *Retyfolu*, p. (KMHsz. 1: 232, Baranya vm.), *Sárorostelek*: 1293/1401: *Sarustelek*, t. (Gy. 2: 201, erdélyi Fehér vm.), *Tóslak*: +1237/[1237–42]: *Thovsloch*, v. (KMHsz. 1: 280, Borsod vm.) stb. telepü-

lésnevek. Az *Apróhalomháza*: [1321]>1381>1448/XV.: *Aprohalmhaza*, p. (KMHsz. 1: 35, Békés vm.), *Hegyfalutelke* (1329/1335: *Hygfalateleke* ~ *Hegfoluteleky*, Gy. 4: 396, Nyitra vm.) és a *Sárvármonostora* (1. 1332>1341: *Saruarmonostrá*, p., 2. 1347: *Sarvarmonustura*, Németh 2008: 258–259, Szatmár vm.) településnevek előtagjában pedig kétrészes, földrajzi köznevet tartalmazó helynevet találunk, s ezzel lokális viszonyt fejeznek ki.

A földrajzi köznévhöz – ahogyan a fenti példákból is jól látható – a *falú/falva*, *telek/telke* és a *vár* utótagok kapcsolódnak a leggyakrabban. Csúpnán néhány esetben fordul elő a *háza*, *hely*, *lak*, *monostora* és a 'falú' jelentésű *sok* utótag. Előtagként pedig a *sár* földrajzi köznév a leggyakoribb.

A kétrészes településnevek másik fele (48%) földrajzi köznévi jelző szerepű előtaggal állva másodlagos keletkezésű településnévként jött létre. Az ilyen településnevek utótagjában minden esetben településnévi lexéma áll, pl. *Árkosmohi*: 1325>1416: *Arkusmahy*, p. ~ *Arkusmohy*, p. (KMHsz. 1: 36, Bars vm.); *Érdsomlyó*: 1227/PR.: *Erdesumulua* (Gy. 3: 470, 493, Krassó vm.); *Érkece*: 1325: *Herkuche*, p. (Németh 1997: 71, Szabolcs vm.); *Hegyesvalkány*: 1274>1340: *Heyusuolkan* [ɔ: *Hegus*-?] (KMHsz. 1: 126, Csanád vm.); *Mezőbábolna*: [1280 k.]: *Mezeu Babuna*, t. (KMHsz. 1: 187, Borsod vm.), *Mezőharsány*: 1261/1271: *Mezeuharsan* (Gy. 3: 42, 98, Heves vm.), *Mezőkesző*: 1294/1295: *Mezeukezeu*, v. (Gy. 4: 407, Nyitra vm.), *Mezőpetri*: 1316: *Mezeupetri*, p. (Németh 2008: 186, Szatmár vm.), *Mezősomlyó*: 1. 1333–5/PR.: *Mezewsomlaw* (KMHsz. 1: 187, Arad vm.), 2. 1152: *Mezeusumlusiensi* (Gy. 3: 470, 493, Krassó vm.), 3. 1270: *Mezeusumlow* (Borovszky, Temes, 75, Temes vm.), *Mezőtarcsa*: 1278: *Mezeutarcha*, t. (KMHsz. 1: 187, Bihar vm.); *Révkanizsa*: 1332/1572: *Reu Kanysa* (KMHsz. 1: 232, Csanád vm.); *Ságizsidód*: 1225: *Sagisidoud*, v. (Gy. 3: 240, Hont vm.); *Szurdokbénye*: 1326/1375: *Zudukbenye*, p. ~ *Zurdukbenye*, p. (KMHsz. 1: 269, Abauj vm.); *Tófüss*: 1313/1339: *Toufyus*, t. (KMHsz. 1: 279, Bars vm.); *Vízgyála*: 1349: *Vízygyala* (KMHsz. 1: 301, Bács vm.) településnevek. A fenti példákból kitűnik, hogy e közszók alapalakban és képzett formában egyaránt állhatnak a településnevek előtagjaként. Az is jól látszik, hogy a *mező* földrajzi köznév a táj mezősegi jellegére utalva nagyon gyakran és szinte az egész Kárpát-medencében megtalálható.

3. A földrajzi köznévből alakult településnevek kronológiai jellemzőit a relatív kronológia, vagyis az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított kronológiájának módszerével igyekszem feltárni (ehhez lásd Rácz 2016: 104, valamint Kovács 2020: 121–122). Az egyes névszerkezeti típusok első említéseinek időbeli megoszlását mutatja az 1. ábra.

1. ábra

A földrajzi köznévi településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

A névtípus egészét tekintve a 12. század végéig csupán kevés adattal számolhatunk, e korai időszakokban az egyes szerkezeti típusokban is elenyésző az adatok száma. E korai évszázadokban az egyrészes formáns nélküli és képzett településnevek csak szórványosan, alig néhány névben – nemegyszer ott is bizonytalan kronológiai státusszal vagy pontosan nehezen megállapítható nyelvi formában – jelentkeznek, kétrészes névstruktúrákat pedig ekkor még nemigen találunk, pl. *Fok*: 1137: *Fok* (Cs. 2: 606, Somogy vm.), *Halom*: +1093[1325 k.]/1399: *Holm*, v. (Gy. 2: 424, Fejér vm.), valamint *Kereki*: 1193: *Querequi* (Cs. 2: 619, Somogy vm.), *Segesd*: +1092 [1325 k.]/ +1272//1399: *Segusd*, v. (Gy. 2: 437, Fejér vm.).

A 13. század elejétől mutatkozik meg igazán az egyrészes nevek dominanciája (pl. *Erdő*: 1215/1550: *Erdev*, Gy. 3: 90, Heves vm., *Patak*: 1230: *Potahc*, t., Cs. 3: 623, Sopron vm., *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* ~ *Holmy*, Kócán 2017: 91, Ugocsa vm. stb.) Mind a formáns nélküli, mind a képzett nevek az egész század folyamán nagyfokú gyarapodást jeleznek, s a növekedés a 14. század első felében sem áll meg. Arányuk együttesen a névtípus teljes állományát tekintve a 12–14. század közepe között végig 70% körüli értéket mutat. Az egyrészes képzett településnevek száma a 13. század második

felében ugyan valamelyest csökken, a 14. században e nevek száma is tovább növekszik, bár ennek üteme nem éri el a formáns nélküli településnevek produktivitási-gyakorisági görbéjét. A korai ómagyar korban a természeti környezetre utaló településneveknek az itt vizsgált (ti. földrajzi köznévi eredetű) szemantikai kategóriájában a formáns nélküli névalkotás, vagyis a jelentéshasadás a meghatározó.

A kétrészes névstruktúrák lényegében a 13. század elejétől jelennek meg (pl. *Sárvár*: [1200 k.]: *Saruuar*, Gy. 4: 454, Nyitra vm., *Széktelek*: 1228/1305/1361: *Sretteluk* [ɔ: *Scecteluk*], Gy. 3: 454, Komárom vm., *Ságizsidód*: 1225: *Sagisidoud*, v., Gy. 3: 240, Hont vm. stb.). Az elsődleges és a másodlagos településnevek között viszont eltérő kép rajzolódik ki: míg az elsődleges nevek aránya a 13. században stagnál, és csupán a 14. század elején mutat jelentős gyarapodást, addig a másodlagos keletkezésű nevek aránya a 13–14. században lassan, de folyamatosan nő.

4. A földrajzi köznevek településnevekbeli gyakorisági megoszlását vizsgálva azt láthatjuk, hogy e településnevekben (319 névben) 50 különböző földrajzi köznév szerepel. Az egy földrajzi köznévre jutó átlagos helynévi gyakoriság mutatója 6,4 helynév/földrajzi köznév, egyes földrajzi köznevek gyakorisága azonban igen eltérő. Mindössze 9 olyan földrajzi köznév fordul elő (a földrajzi köznevek 2%-a), amelyek egyenként több, mint 10 településnév megalkotásában vesznek részt, ezzel pedig a településnevek 48%-ában szerepelnek névalkotó lexémaként. Ezek a leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek a következők: *sár* 34, *seg* ~ *ség* ~ *ság* 'halom, domb, erdős magaslat' (TESz.) 24, *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás; esőtlen nyarakon kiszáradó tó; mocsár, mocsaras hely' (TESz.) 21, *mező* 20, *árok* 15, *erdő* 13, *halom* 12, *ér* 10, *kerek* 'erdő' (TESz.) 10 településnévben található meg. Az is jól látható, hogy a négy leggyakrabban használt földrajzi köznév (*sár*, *ség* ~ *ság*, *szék*, *mező*) 99 településnevet hozott létre a Kárpát-medencében, vagyis az itt vizsgált településnevek mintegy harmadában (31%-ában) e gyakori, speciális jelentéstartalommal bíró földrajzi közneveket találjuk.

A *hegy* (9), a *sziget* (8), a *szurdok* (8), a *berek* (7), a *láz* 'erdei tisztás, irtás, hegyi legelő' (FKnT.) (7), a *rét* (7), a *tó* (6), a *szeg* 'sarok, szeglet, kiszögellés' (TESz.) (6), a *mocsolya* 'zavaros vízű állóvíz' (FKnT.) (5), a *patak* (5) lexémák szintén többször előfordulnak a településnevekben. E gyakori földrajzi köznevek között elsősorban vízrajzi és domborzati közneveket, valamint határneveket alkotó, főként erdős, mezős jellegű területre utaló földrajzi közneveket találunk.

A földrajzi köznévi lexémák 63%-a azonban az átlagosnál ritkábban szerepel a településnevekben. Ilyen ritka településnév-alkotó földrajzi köznevek: a *főveny*, *mocsár*, *rév* (4–4), *fertő*, *gyűr* ~ *győr* 'domb, bucka; domboldal' (FKnT.), *homok*, *kút*, *telek* (3–3), *debrő* 'széles, kiterült, lapos fenekű völgy' (FNESz.), *gát*, *láp*, *liget*, *víz* (2–2), *eresztvény*, *fok*, *gyep*, *haraszt*, *morotva*, *pázsit*, *szántó* (1–1) stb.

5. A fenti elemzés jól mutatja, hogy a természeti környezetre utaló, földrajzi köznévi településnevek elsősorban formáns nélkül, jelentéshasadással keletkeztek. Azt is láthattuk, hogy itt a kétrészes névstruktúra nagyobb szerepet kap, mint általában a korai ómagyar kori településnevek, illetve a természeti környezetre utaló településnevek más csoportjainak körében. A településnevekben gyakran előforduló földrajzi köznevek között elsősorban vízrajzi, domborzati, valamint határneveket alkotó földrajzi köznevek szerepelnek.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2011: Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban. A jelentéshasadás. Helynévtörténeti Tanulmányok 6: 121–131.
- BÁRCZI GÉZA 1958: A magyar szókincs eredete. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]: Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]: Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, Magyar földrajzi köznevek tára. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA (szerk.): Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Magyar Nyelvőr 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.

- HOFFMANN ISTVÁN 1993: Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. – Újraközlése: Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. Névtani Értesítő 27: 117–124.
- KÁLMÁN BÉLA 1989: A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KENYHERCZ RÓBERT [é. n.]: A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa. Kézirat.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN (szerk.), Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2005.
- KOCÁN BÉLA 2017: Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében. A Magyar Névtudományi Kiadványai 45. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2019: A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. Helynévtörténeti Tanulmányok 15: 163–178.
- KOVÁCS ÉVA 2020: A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai. Magyar Nyelvjárások 58: 121–132.
- KOVÁCS ÉVA 2021: Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben. Helynévtörténeti Tanulmányok 17: 73–85.
- KOVÁCS ÉVA 2023: Növénynevet tartalmazó településnevek. Névtani Értesítő 45: 53–62.
- KOVÁCS ÉVA 2024: Kiemelkedések a természeti környezetre utaló településnevekben. Magyar Nyelvjárások 62: 15–26.
- NÉMETH PÉTER 1997: A középkori Szabolcs megye települései. Ethnica Kiadás, Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2008: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Jóna András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- RÁCZ ANITA 2016: Etnonimák a régi magyar településnevekben. A Magyar Névtudományi Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2009: A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. Helynévtörténeti Tanulmányok 4: 35–45.
- RESZEGI KATALIN 2022. Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok. A Magyar Névtudományi Kiadványai 54. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Budapest, 1967–1976.

Geographical common nouns in settlement names referring to the natural environment

My paper examines the relationship between settlement names referring to the natural environment, and geographical common nouns. It provides a comprehensive picture of the role of geographical common nouns in the formation of settlement names describing the natural environment: what form common nouns take in early Old Hungarian settlement names, when and in what proportion they appear in early Old Hungarian sources, and what shifts in their frequency occurred over the centuries. The study also examines the distribution of certain geographical common nouns.

In conclusion it can be stated that in the early Old Hungarian period, the settlement names derived from geographical common nouns were primarily formed without formants (e.g. *Erdő* 'forest', *Halom* 'hill, hillock'). Methonymic naming played a dominant role in the formation of these settlement names. It was also observed that the two-part name structure (e.g. *Hegyfalu* 'mountain + village', *Tófüss* 'lake + settlement name *Füss*') plays a more significant role here than in general early Old Hungarian settlement names or in other groups of settlement names referring to the natural environment. A significant increase in the number of such settlement names can be seen from the beginning of the 13th century, which continued at a steady pace until the end of the early Old Hungarian period. Among the frequently occurring geographical common nouns in settlement names, hydrographical and topographical common nouns are particularly prominent.

Keywords: *settlement names, natural environment, geographical common nouns, structural analysis, chronological structure, frequency distribution, Early Old Hungarian period*

ÉVA KOVÁCS

